

«АЛДАН-МААДЫРЛАРГА АЛДАР БОЛГАШ ХҮНДҮТКЕЛ»

Алдан-маадырларны утпайн, сактып чорунар —
ар эвилелдиг демиселдиң эгелекчилери-дир.

Виктор КӨК-ООЛ.

Сентябрь 19-21 хүннеринде Тыва-
ның төөгүзүнде уттундурбас, кайгам-
к байырлал Сүт-Хөл кожуунга болуп
ткен.
дан-маадырларның тура халыышкы-
130 чыл оюн демдеглээн байырлалче
солунуң хоочуну Владимир Чадам-
е кады Сүт-Хөл кожуун кайы сен дээш
ыс. Орук дургаар хоочунуң алдан-маа-
р дугайында дыңнаан, номчаан солун
арын дыңнааш, ол маадырларның дириг
хензиг үе дургузунда караам ужу-биле
аңгызын көрзе деп канчап-даа болдун-
зел-биле бодумнуң сагыш-сеткилимни
стырып-ла чордум.
аның гуманитарлыг шинчилелдер инс-
нуң 2013 чылда чырыкче үндүргени
ранчынның «Тыва улустуң маадырлыг
деп номунда мынчаар бижип турар:
«дургуннарны «кемниг оор-дургуннар,
тан баык чүвөлөр» деп феодал төрениң
ри араттарны үргүлчү дорамчылап,
келген. Ынчалза-даа олар араттарның
ын сып, идегелин оскундуруп шыдаваан:
бөдүүн араттар баштайында дургун-
база оларга чоок кижилерниң «бак
ын» кээргеп чоруй, чоорту оларның
евирин сагыш-сеткилинге маадыржы-
ттырып алган». Бо номда дыка-ла шын
деп бодаар мен. Чамдык кижилер
рларга хамаарыштыр боттарының чегей
дарын илередип турза-даа, олар чоннуң
маадырлары, чоннуң төлөптүг оолдары
р мөңгедэ арткан.
дан-маадырларның тура халыышкы-
130 чыл болган байырлалы сентябрь
эгелей берген. Ол үеде ча адарынга,
аага болгаш волейболга маргылдаалар

Сентябрь 19-та Алдан-Маадыр сумузу-
тумак школазынга «Тывага 1883-1885
рда бир дугаар национал-хосталгалыг
ээшкенин маадырлары — алдан-
рларның тура халыышкынының 130
деп делегей чергелиг эртем-шинчилел
ренциязы болуп эрткен. Аңаа Тываның
итарлыг шинчилелдер институтунуң
лоолдун эртемденнери, маадырларның
дары болгаш школаның өөреникчи-
илеткелдерни кылган. Илеткел кылыр
диг кижилерниң хөй болганы-биле кон-
ция барык кезээ доозулган. Ынчангаш
угаалал четтикпээнинден шала муңгарал
даа улус бар болду. Комсомол, партия,
гер ажылының хоочуну Дандар-оол
унаевич Ооржак база конференцияга
кен. Хүндүлүг хоочунга хемчег соонда
жы бээримге, ол мынчаар чугаалады:
«Ажылдап чораан чылдарымда ал-
аадырларның байырлалы 1983, 1993
рда эрткен. Оон 2003, 2013 чылдарда
турары бо. Ада-өгбөлөрүм чуртунда улуг
лал эртип турда, ада-иём, төрөл-чонум
п келгеш, чедип келдим. Мээң авам
аң Ооржак деп кижиниң уруу Чанчып
ак алдан-маадырларның чиңгине тура
ышкынынга киржип, бажын кестирер
у. Моолдун Улаастайдан дезип чедип кел-
авамның эң хеймер 13 дугаар оглу мен.

Хемчик хемниң көвүрүүнде
Хере тепкеш, чоргаар турар.
Монгуш Самбажык ам мында
Боду дириг турган ышкаш.

Эрткен-дүшкен чорумалдар,
Эпти маңаа доктаай дүшкеш,
Чаагай чолду күзевишаан,
Чалбаргаштын, мөгеш кынныр.
Бораш ОНДАР.

Бир дугаар салгал мээң кырган-ачам Намнаң
болза, мен үшкү салгалы мен. Бир эвес авам
бирги салгалы апаар болза, мен ийиги салгалы
болур мен. Маңаа кээримге ындыг улус ховар
чүве-дир. Паспортумда мени Хорум-Дагга
төрүттүнген деп бижип каан. Хорум-Дагга
чурттап чоруур Самбажыктын Күш деп турар
оглунуң оглу Бопуулай Монгуш акым база
конференцияда киржип турары өөрүнчүг-
дүр. Бодап олурарымга, салгалдар моон-даа
соңгаар көвүдээр дээрзи чугаажок. Мындыг

төөгүлүг, улуг болуушкунга хамаарыштыр
Тыва Республиканың Чазаа доктаал-саавыры
үндүрүп, Тываның эртем-шинчилелдер институ-
дунга, Тываның Архив албан черинге, Тываның
национал музейинге, массалыг информация
чепсектеринге даалганы берип, аныктарга
чырыдып, алдарлыг өгбелеривистиң ыдыктыг
тураскаалын утпайн, салгалдарга дамчыдып чо-
руурунга сагыш-сеткилимден өөрүп тур мен».

(Уланчызы 4-кү арында).

Оттук-Даш озалдыг апарган

Үер-чайыкка алзырының улуг
айыылы тургустунган Оттук-Даш
суурдан чонну өскээр көжүрерин
Тываның эрге-чагыргалары улуг
сорулга кылдыр санап турар.

Сөөлгү чылдарның часкы-күскү
үелеринде республиканың өске черле-
ринден харылзаазын үзөр чыгыы апаар
чер Кызыл кожуунуң Оттук-Даш сууру
болуп турар. Ында амгы үеде 39 өг-бү-
леде 172 кижиге бар, оларның 52-зи —
бичии уруглар.

Мынчага чедир республиканың Чазаа
болгаш кожуун чагыргазы сугга алзыр
дей берген бажыңнарның ээлерин көжү-
рер майгын хоорайжыгаштарын тургузуп,
аыш-чем-биле болгаш эргежок чугула
чүүлдер-биле хандырып келген. Ол ай-
тырыгы чогулгалыг шийтирилээри-биле
республиканың Чазаа Оттук-Даштын
чурттакчыларын оон дөрт хире километр
черде бедик черге органиастыы-биле
көжүрер деп шийтирленип хулээп алган.
Кожуун чагыргазы хуу чуртталга ба-
жыңын тудар черлерни шилээн болгаш
ол чер участоктарын бүрүткөп берген.
Регионнуң инвестиция программазындан
чеди миллион хире рубльди электри чет-
килерин эде тургузарынга болгаш транс-
форматор подстанциязын тударынга
үндүрген. Суг хандырылганын чаа туткан
кудуктуң ачызында боттандырат.

Ындыг турбуже бо сорулганы че-
дишкенин күүседиринге дыка хөй
өг-бүлелерниң чаа черге турумчуп
алырынга эргежок чугула материалдыг
баазаның кошкак чоруу шалтык болуп
турар. Мурнунда Оттук-Дашка «Х Улуг
Хурал» (Баян-Кол) совхозтуң сүт-бараан
фермазы ажылдап турган. Эрги тургузуг
дүшкен соонда ферма сандараан. Амгы
үеде Оттук-Даштын чурттакчылары чүгле
хуу дузалал ажыл-агыйының ачызында
бораланып орат. Оон уламындан бир
өг-бүлениң айда ортумак орулгазы алды
муң рубльден ашпайн турар.

Кызыл кожуунуң чагыргазының ди-
лээн езугаар республиканың Чазаа чон-
нуң негелде-хергелелин кичээнгейге ап,
курлавыр фондузундан 5 миллион 48 муң
рубльди чаа черге бажың тудуп алырынга
деткимче кылдыр чаңгыс удааның мате-
риалдыг дузазынга тускайлаан. Ону 39
өг-бүле алыр. Оон аңгыда өг-бүлө бүрүзү
10 муң рубльди чаңгыс удаа кожуун
бюдженин акаша-хөреңгизинден алыр.

Тускайлаттынган ол акша чуртталга
бажыңын тудуп алырынга четчир деп,
Кызыл кожуунуң чагыргазы санап ту-
рар. Кол чүүл — ону чүгле көрдүнгенин
езугаар ажылгаары чугула. Ынчангаш
тускайлаттынган акша-хөреңгини шын
ажылгаары дээш хыналда чорударының
аргаларын кожуун чагыргазы республи-
каның Саң-хөө яамызы-биле ажылдап
кылып турар. Оон аңгыда бажың тудар
кижилер ол дузаламчы акшадан аңгыда
200 кубометр ыяшты дыка чиигеткен
өртөк-биле садып алыр аргалыг дээрзин
айтыр апаар.

— Чоннуң айыыл чок чоруу — чугу-
ла сорулга деп, республика Баштыңы
Шолбан Валерьевич демдеглеп келген.
Оттук-Даш суурнуң чурттакчыларынга
чедирген дузазы дээш Чазаакка өөрүп
четтиргенимни илередип тур мен — деп,
Кызыл кожуунуң чагырга даргазы Ва-
лентин Ендан чугаалаан.

ТР-ниң албан-езузуңуң
сайтызындан.

Шажып-чүдүлгеге хамаарыштыр

Тыва хамнаашкын —
«Моя планета» телеканалда

«Марк Подрабинек-биле кадр артындан» деп программаның бөлүүнде «Тываның чүдүлгези» деп бир шак үргүлчүлзүн фильмин «Моя планета» телеканалга субботада көргүзүп эгелзэн.

Ол фильмин Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Чөөн-Хемчик кожууннарда болгаш Кызыл хоорайга тирттирген. Ооң кол темазы — тыва хамнаашкынның чажыттары. Кол маадыр Лазо Монгуш хам болган. Марк Подрабинектин Тывага башкарыкчызы сураглыг тыва режиссер Орлан Дамба-Хуурак болган.

Ол бөлүк фильминерин бир дугаар тирттирип эгелзэн чери Россияның регионнарындан Тыва болган. Автор бистин республиканың ак-көк дээрин дыка-ла магадаан. «Ындыг дээр кажан-даа көрбээн мен» — деп, ол чугаалап турган.

Марк Подрабинек 1979 чылда Якутияга төрүттүнген. Ооң төрүтүнүп турар үезинде аңаа агаарның температуразы казыыр 63 градус турган. Ол кадыг-дошкун агаар ооң аажы-чаңына салдарлыг болган-даа чадавас. Ол фото-чурук тирттирарына сонургалдыг апарган, Латин Американы эргип кезирип күзөлдиг.

Тудугларга ажыглалды дилээр

Муниципалдыг тургузуларның девискээрлеринде кагдынган тудугларның ээлерин тывар, оларны канчаар ажыглап болурунун аргаларын тодарадыр, тудуп доозуп болур тудугларны улаштыр тудар, ээлерин тывылбас, ажыглаар аргазы чок апарган тудугларны бузар, оларның девискээрин аштап-арыглаарының дугайында айтырыгны Тываның Чазаанга көдүргөн. Бо айтырыгны 2014 чылга чедир шийттирилээр даалганы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хоорайларның болгаш кожууннарның удуртукчуларынга берген.

Республиканың Чер болгаш өңчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының бо чылдың май айда берген медээлери-биле алырга, Тывада кагдынган болгаш ажыглаттынмайн турар 467 тудуглар бар. Оларның байдалын шинчилеп көөрге, 319 тудугну улаштыр тудуп ал болур. Бо чылдың май айда-ла 29 тудугну чаартыр тудуп эгелзэн. 13 тудугну улаштыр тудуп алыр күзөлдиг ажыл-агыйы хамаатыларга хуу өңчү кылдыр дамчыдып берген. 2 тудугну муниципалдыг өңчүже шилчиткен. 106 тудугну шынары багай, оларны бузуп болур.

Ээн калган тудугларны өңчү кылып ап, оларны боттарының хереглелдеринге таарыштыр тудуп алыр күзөлдиг кижилерниң бар болганы өөрүнчүг. Чижээлээрге, Каа-Хем кожуунда Бүрөн-Бай-Хаак суурда кагдынган садыгны сайгарлыкчы септеп алган.

Улуг-Хем кожуунун төвү Шагаан-Арыг хоорайда тудуу ара кагдынган тудугларның азы ээн калган бажыңнарның чамдызынга хоорай чагыргазы ээлер тывар аргалыг болган. 1980 чылда тудуу эгелзеш, «эде тургустунушкун» үезинде шуут ара соксаан стол-ваяны тудуп дооскаш, аңаа көдээ ажыл-агый рыногун ажыдар саналды фермер Өдекпен Тагба кожуун чагыргазына кириген. Чээрби

чыл бурунгаар арат ажыл-агыйын тургузуп, чер болгаш мал продукциязын сайгарарының бергезин хоочун билер болгаш, ындыг күзөлин илереткени ол. Ара кагдынган тудугну тудуп доозуп алырын чөлшээрзени дээш ооң чажыына кожуунун социал албан черинге Өдекпен Кыргысович «Баргузин» марканың автобузун садып берген.

Улуг-Хем кожуундан сайгарлыкчы Алена Куулар чедир тутунмаан аалчылар бажыңын улаштыр тудуп, аңаа кафе ажыдар деп шийттирилзэн. Чөлшээрелди тус чер эрге-чагыргазындан алгаш, садызынга «МТЗ-82» тракторну кожуунун коммунал ажыл-агыйына берген.

Таваан салган тудугларны бузуп кааптарының орнунга, оларны тудуп доозарының болгаш ажыглаарының аргаларын дилээни дээр дээрзи бо чижектерден көскү-дүр.

Бир эвес бичии хемчээлдиг кагдынган тудугларның чамдызынга ээлерни тып болур болза, улуг тудуглар-биле байдал элзэн нарын. Ынчалза-даа тудуун улаштыр тудуп турар тудуг база бар. Ол дээрже Кызыл хоорайның Тыва эки турачылар кудумчузунда, найысылалдың шуут-ла төвүнде тудуг-дур. ССРЭ үезинде маңаа улуг аптека тудар деп турган. Хөй чылдар дургузунда кандыг-даа хайгаарал чок турган болгаш, бо тудуг бок төгер, кижилерниң арыглары чери апарган. Кагдынган тудугларның ээлерин тывар, тудугларны тудуп доозар азы бузар дугайында айтырыгны Тываның Чазаа көдүрүп, шыңгыы хемчеглерни ал эгелзэн соонда, найысылалдың төвүнде бо тудугну боктан аштап, ооң таваан, багаларын, ооргаларын быжыглап, ханаларын тудуп эгелзэн. Маңаа садыг-саарылга төвүн ажыдар.

Республиканың хоорай, суурларында кагдынган тудугларның ажыглалын тывар азы оларны бузар талазы-биле ажыл улам шыңгыраары чугаажок.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Айдың КУУЛАРНЫҢ тирттирген чуруу.

СИГЕН КУРЛАВЫРЫН КӨВҮДЕДИР

Малдың кышты хүр ажыраарының магадылалы — ооң чемин белеткеп алыры. Республикага чарлаттынган сиген белеткелиниң шалыпчы айларның түңнели-биле Бии-Хем, Таңды база Бай-Тайга кожууннарда салдынган сорулгалар чогуур үезинде күөсеттинген. Бо хүннерде мал чеминиң белеткели адалталып турар кожууннарның аразында Мөңгүн-Тайга, Эрзин кожууннар бар. Мөңгүн-Тайга планының 86 хууун, Эрзин 83 хууун күөсеткен.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш

аыш-чем яамызының үнүш ажыл-агый килдизиниң начальниги Артур Доржуевич Донгакка удурткан ажылчын бөлүк хайгааралдыг үнүшкүнү бо удаада Эрзин кожуунче кылган. Чүге дизе чазы озалдап дүжер, кыжы эрте келир ук черниң кышка белеткели чогуур кичээнгейни негээр. Моол-биле кызыгаарлашкан кожуунун сиген белеткелиниң планы 6100 тонна. Ук кожуунда мал-маганның баш санының талазы-биле мурнуку черни ээлеп турар Бай-Даг сумузуунун база ында «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агыйының мал чеминиң белеткели бо чылын июль 25-тен эгелзэн. Тус черниң агаар-бойдузунун онзагайы-биле үнүш-дүжүт өске кожууннарда деңизерге, арай орайтаары-биле маңаа сиген белеткелиниң ажылдары чылдың-на саадаары чөл.

Кожуунун мурнуу-барыын чүгүнде чаттылган Чөөгей база Божалыг ховуларының изиг оьду малга улуг хоолулуг. Малдың хүр-менди кыш ажыраарына сигенни четчир кылдыр белеткеп аар дээш Бай-Даг сумузуунун болгаш «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агыйының ажылдакчылары сезоннуг ажылдарже калбаа-биле хаара туттунган. 90 ажыг сигенчилерден тургустунган 4 бригада, 15 чүк машиназы, 4 трактор дышта-ныр хүн чок иженип турар.

«Бай-Хөл» көдээ ажыл-агыйда 72 малчын коданнар бар. Ында 22 583 баш шээр, 76 баш мыйыстыг бода, 136 баш чылгы база 64 баш тева бар. Бүдүрүлгениң белеткээр сиген планы 1050 тонна, бо хүн-нерде олар 90 хуу чедир күөседип алган. Кожуунун кышка белеткел ажылдарын Эрзин кожуунун көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Артур Азыраа ниитизи-биле мынча деп түңнеди: «Кожуунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң аразында мал чемин белеткээр талазы-биле ажылын Нарын сумузунда «Уургай» биче көдээ ажыл-агый, (баштыңы Батаа Бууевич Кунгаа) 175 хууга күөседип дооскаш, дараа-зында чурттакчы чоннун малынга сигеннеп кирипкен. «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агыйы салдынган планын күөседип алгаш, курлавыр мал чеминче ажылды угландыраар. Кышка белеткел ажылдары изиг түлүүн эртип турар: ажыл-агыйның 39 кыштагларында кажаа-хүрээ септеттинген, кургаг өдөкти бөлген база 72 хире тонна даг дузун дүжүргөн. Шөлдерден чүдүрген сигенни кыштаг бүрүзүнге чедирип турар. Бай-хөлчүлерниң ажыл-агыйы немелде мал чемин база суланы Барыын-Хемчик, Бии-Хем кожууннарда керээ езуугаар садып ал чаңылчааннар».

Сигенчилер хүннүң-не алды чүк

Дамба Ирина, ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы.

машиназы сигенни чүдүргеш, кыштагларга чедирип турар. Даг биле хову талааларының малчыннарын ийи аңгы бригадаларга аңгылаан. Хову талазының ажылын хайгаарал турар Галина Даскый-ооловна Сандыкмаа сезоннуг ажылдарга идепкейлиг кирип турар сигенчилер, сумунун аныяктары: Айдаш Чигжит, Аяс Дукар, Аракчаа Адис, Солун-оол Долгар, Айдың Тойбаа, Александр Динчит, Буян Севилбаа, Алексей Бюрбю, Шораан Сагды, Константин Манзай, Артыш Ныңмыр, Марит Калинин-оол база Чаян Монгуш оларның кызымак ажылын демдегледип чугаалай-дыр.

«Эгелеп чоруур арат» деп тускай сорулгалыг программага Бай-Даг сумузуундан аныяк малчын Эрес Дугурович Манзай киришкеш, күрү-

ның эдээнде барып, малчы кышка белеткелин сонургалган. Мал ажылы-биле холбашкан бээр 20 ажыг чыл болган малчынның сиген-ширбики кылдыр белеткеттинген. Бодунун муң ашкан шээр кырынга «Бай-Хөл» ажыл-агый 350 хоюн кадып алгаш, чон кинниг малдап чорууру малчы эрес-шудургузун херечилеп Дуржулгалыг малчын ордона ле шээр малдан аңгыда, мый боданы база чылгыны хой өстүрүп турарын көрдүс.

«Бай-Хөл» республика тыва уксаалыг хову хоюн турар көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези дээрзин сагындырып Мында малчыннар база удур бөлүк-биле каттай хаара шупу ажылдакчы бар. «Бай-Хөл» ажыл-агыйы — күрүне чонун ап, бодун боду хандырткан бүдүрүлгө. Ол арыг уксаалыг хойларны чүгле Тыва иштинде Саян артында көдээ ажыл-агый база хуу кижилерге садып турар.

Россия иштинде уксаалыг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгениң аразында эки көргүзүлгө «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый чылдың малчыннар Наадам бүгү Россияның социал-экономика «Нацияның элитазы» төлөкү алдын медалын чаалап алган. Россия Федерациязының экономика тергидекчизи база харыс салгалыг бүдүрүлгө долу эрге-байдалды тыва хову шындылгаларга төлөпкү ажыл-агыйның канчаар-да бидик чедишкенин херечилеп.

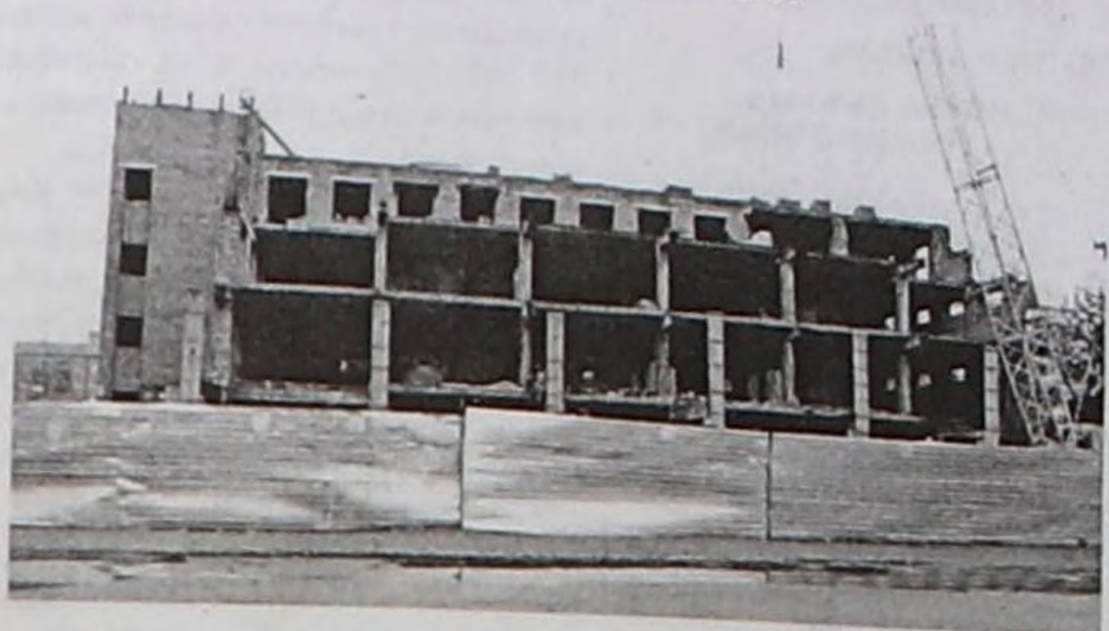

Божалыгның сиген шөлдеринде.

неден 1 млн. рубльдин деткимчезин алган. Бо чылын 400 хойнун чаш төлүн менди ажаап алган арат ук акша-хөреңгизи-биле трактор болгаш ажылдаарына херек дериг-херекселди садып алган. Ол баштай бодунга кыштаар сигенни белеткеп алгаш, чурттакчы чонга мал чемин белеткээр-биле ажылдап турар.

Малчыннарның бо чылгы республика Наадымының тулган чемпиону, муң малдыг эрес-кежээ Зинаида Санчылдаевна Баажай, аныяк хойжу Шолбан Аңчиевич Мандал оларның каш чүзүн малы изиг оьттуг одарларда чоргаар оьттап чору. Мурнакчыларың бирээзи, ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы, Россия Федерациязының Хүндүлел бижинин эдилекчизи Ирина Чигжитовна Дамбаның аалынга Хурагалчы даа-

Чаяна Чымыр
Авторнун тирттирген риктары.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

ШЕВЕР КЫС ААЛЫН КААСТААР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелээшкени-биле боттанып турар «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин угланышкы-биле ажылының таваан саппалыг алган ажыл-агыйлар болуш хуу сайгарлыкчылар хөй. Аларның бирээзинге Өвүрнүң андагайты суурда уран-шевер Анжелика Валерьевна Седен-дуду хамаарыштырып болур. Оң ачылыг үлө-херээ анаа-ла-дан дүжүп келбээн, а чогаа-дылээшкенин, бурунгаар түн ачызында тывылган. Чонун элп, каастап чоруур, сагынгы-гыр сайгарлыкчы Анжелика Валерьевна 3 чыл бурунгаар «Өлчөй»

нал хөөнери сиңиккен. «Өлчөй» дааранылга черинге кире бээр-ле, тыва национал идик-хеп, каш янзы өңнерлиг пөс-таавы делгеттинген. Оларны даараар дериг-херексели чанында бичии өрээлде. Даараныр машина, идик-хеп базар херекселдерни сонургаатты. Ажылдаар өрээлдер арай тар, ам-даа улгаттырарын планнап турар. Бо дериг-херекселдерни өртек-үнези база улуг. Кожуунуң Чонну ажылга хаара тудар төвүнден 2 ажылчын олут тургузар дузаламчы акшаны бээр, Саян ажып Красноярск хоорайдан идик-хеп даараар дүрүг-дүрүг пөстери садып эккеп ап турар. Оон барааннаары база берге херек. Аңгы-аңгы пөс-таавы хамаанчок, чаңгыс дүрүг пөстү безин

ган. Чогадыкчы, тывынгыр ажылдаарына идик болган. Баштайгы делгелгезинге тыва национал идик-хевин болгаш ойнаар-кыстарын делгээн. Ында бичии ойнаар-кыстар, чонар-даштан чазаан кылыглар, өг ыяжы дээш, чүнү чок дээр.

Тывага бүдүргөн бараанна-рың кол-ла онзагай талазы — тус черниң арыг чиг эттен кылган барааннары. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилел оларга бөдүүнүктөн бүдүрүлгеден адыр-лырынга, продукциязының шынарын экижидеринге, ону рынокке үндүр-ринге улуг деткимче-дир. Көдээниң чурттакчылары чаңгыс сорулгалыг болуп каттыжарынга, кижилерниң күш-ажылының аңгы башка чоруун ажып эртеринге ол төлөвилел дузалаар.

Боттарының продукциязын улуг күзелдир-биле делгеп турар ажылгыр кижилерниң хөйү аңгы-аңгы делгел-гелерден чаңгыс звес удаа эскердим. Бараанның болгаш ачы-дузаның саны чыл саында көвүдөп, шынары чоорту экижээни өөрүңчү.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» — бо бөдүүн болгаш ханы уткалыг өстөрүнүң артында бүгү дең-нелдин улуг ажылдары бар. Ол дээр-ге барааннар, ачы-дуза чедирелгези болгаш туризм дээш, өске-даа. Губернатор төлөвилели — ажыл-херек-чи, эгелекчи чорукка — кызыгаар чок делгем орук. Эң-не кол чүүл — ажыл-дын үрө-түннелдир.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелге тура-соруктуг, ажылгыр, кызымак улус дидими-биле киржир. Анжелика Валерьевна — кы-зымак, уран-шевер мастер. Кожуун-нуң адын республикада алдаржыдып турар даараныкчы.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

ылга черин тургускаш, ажыл-келбээн. Аныяк даараныкчы-холу ам-даа дыңзыг болзун кожуунуң болгаш сумунуң кчулары болур-чогууру-биле н. Алыс угу шевер, ада-нези-ы-даа — Өвүрнүң дааранылга надының тургузукчулары. Ава-тың уран-шевер салым-чаяны-рынга дамчып келген. Анже-школачы тургаш-ла даараны-ынак, а дүңмалары болгаш ыс уруглары — база оларны уран-шеверлер. Хүн бүрүдө ар хөйү-биле кирер, а олар и-биле угбазынга, авазынга ажыптар. Ол дузаарга, биче-диг болгаш, чагыгны саадат-даарал бээр, ынчангаш чоннуң хелин чаалап алган. Амгы үеде аай школачы хеп даарадып дээш Кызылдың болгаш Өвүр-нүн школалары чагыгларны турар.

Анжелика Валерьевна колдуун-а улустуң национал идик-хевин-и, а артынчы пөстери-биле-жыстарга чараш хептер чогаа-зулуг тывызык ажылдап чо-Оон чогадыкчы бодалында онун чаңылдарының нцио-

Хүннүң медээлери

«Орук картазын» бадылаан

Чуртталга-коммунал ажыл-агый сайзырады-рының талазы-биле «орук картазын» Тывада бады-лаан.

Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агый адырын сайзырадырының талазы-биле Чазактың доктаалы-биле бады-лааны хемчеглеринде ЧКА-ны чаартырыңче угланган хемчеглер, чедирип турар ачы-дузаның шы-нарын үнелээр тодаргай барым-дааларны, чуртталга фондузун эргелеп-башкарынга хамаа-тыларны хаара тудары кирип турар. 2013 чылдың төңчүзүңге чедир коммунал ажыл-агыйның объектилерин сайзырадырының муниципалдыг программаларын, а ол ышкаш коммунал адырының бүдүрүлгелериниң инвестиция программаларын ажылдап кылыр болгаш бадылаар херек.

Ээ чок объектилерни 2014 чылдың дургузунда долузу-биле илередири чугула. Бар бүгү ко-тельнаяларны, электри болгаш чылыдылга четкилерин, суг ак-сыр черлерни, сордурулга стан-цияларын, суг хандырылганының четкилерин, чылыдылга пункту-

ларын, суг кудуктарын, транс-форматор подстанцияларын Чер болгаш өңчү-хөрөңги яамызы-биле кады четчелээри, учетка тургузары болгаш өңчү кылдыр дамчыдары чугула. Ол ышкаш муниципалитеттерге чылыдылга-суг хандырылганының болгаш суг аксырының схемаларын ажылдап кылырын доозар, суг кудуктары-биле ажылдаар тускайжыттыган организацияларны тургузар хе-рек.

Чуртталга фондузун эргелеп-башкаар болгаш ажаап-тежээр талазы-биле кылыр чүүлдер хөй. Ол дээрже ниити бажыныңчет херекселдерин тургузары болгаш чер участоктарын хөй квартира-лыг бажыңнар болгаш бажыңнар чоогунуң девискээрлерин тудары-биле хуваары, эргелеп-башка-рылга компанияларынга болгаш чуртталга бажыңның ээлериниң эштежилгелеринге ажылдаар кадрларны белеткээри-дир. Амгы үеде хөй квартиралыг бажың-нарың капитал септелгезиниң регион системазы тургустунуп турар дээрзин тудуг сайыдының оралакчызы Елена Годяева дың-наткан.

Олимпийжи школачылар командазы тургустунар

Тываның өөредилге албан черлериниң удуртукчулары салым-чаяанның чаштар-биле ажылды организаастаарының айтырыгларын сайгарганнар. Регионда «Бистиң чаа школа-выс» деп өөредилге төлөвилелин сайзырадырының ужу-дузала-рын башкылар демдеглээн-нер, ылаңгыя салым-чаяаныг уругларны эртемнер аайы-биле олимпиадаларга белеткээри чу-гула деп, олар айтыканнар. Ол ужуражышкынының киржикчи-лери республиканың олимпийжи школачыларның чыынды коман-дазын тургузар херек дээрзин өөредилге яамызы дыңнаткан.

Ону тускай белеткел эрткен баш-кыларның дузазы-биле тургузар.

Тыва Республикада уруглар-ның онзагай салым-чаяанын өөредилге-методиктиг шинчилел төвүңге улам сайзырадырының концепциязын ажылдап кылы-рын, олимпийжи школачыларның чыынды командазының өөредил-ге-белеткел эрттирер шөлүн то-дарадырын дааскан.

Ол ужуражылганың түңне-линде Тыва Республикада уруг-ларның онзагай салым-чаяанын сайзырадырының талазы-биле чөвүлелди тургускан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Каа-Хем кожуундан медээ

Субурганның байырлыг ажыдыышкыны

Сентябрьның 15-те Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Аксы сумузу-га улуг субурган ажыдыышкыны байырлыг байдалга эрткен. Суур-нуң чурттакчылары: хоочуннар, аныктар, аңчылар, малчыннар болгаш ол чер-чурттуг ырак-чоокта чурттап чоруур ачы-төлдөр байыр-лалга чыгып келген.

Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы Виталий Сергеевич Чаж-оол субурган байырлалының ак-сын ажиткаш, бүрен-аксыжыларга бо төөгүлүг болушкун-биле изиг байыр чедирип, улуг аас-кежикти, кадыкшылды, чедииншиктерни кү-зээн. Суму чагыргазының даргазы Юрий Дүгержапович Орай буян-ныг үүлени бүдүржүрүңге үлүүн кириштирген чонунга мөгейип, өөрүп четтиргенин илеретпишаан, моон соңгаар-даа Бүрен-Аксының сайзырал-хөгжүлдэзи дээш бир демниг ажылдап-чурттаарынче чаңгыс чер-чурттугларын кыйгыр-ган.

Тываның сарыг шажын эргеле-линиң төлээлери Долаан башкы, Санчы башкы ачы-буянын ном-

налын кылып, чырык йөрээлдерни салып, суурнуң чонунга чаагай амыдыралды күзеп, субурган ажы-дыышкынының кожаазын кезип, бүгү чонну сагыш-сеткилин арыг-лап, бурганнарга тейлеп, буян-ке-жик дилээринче чалаан.

Байырлалче чалаткан ыраа-жы — Тыва Республиканың ал-дарлыг артисти Юлиана Ондар Бүрен-Аксы чурттуг ат-сураглыг композитор Алена Иомужаптың (сөзү А.Арапчорнуң) «Тывам» деп байырланчыг, чоргааранчыг ырызын болгаш өске-даа ырлар-ны чыылган чонга бараалгаткан. Солун концерт соонда тыва хү-реш маргылдаазы болган. Аңаа Өвүрнүң мөгези Айдың Туң шүүлген, Бүрен-Аксының мөгези Саян Доржу үжүүрлөшкен. Хол бөмбүүнүң маргылдаазына Бү-рен-Аксы суурнуң аныктарының найыралдыг командазы тиилээн.

Чаа субурган Бүрен-Аксы суурнуң чурттакчыларын хей-аът кирип, улуг чедииншиктерже чалгынналдырар дээрзи чугаажок. Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

«АЛДАН-МААДЫРЛАРГА АЛДАР БОЛГАШ ХҮНДҮТКЕЛ»

(Улапчызы. Эгеи 1-ги арында).

Сентябрь 20-де эртенгинин 10 шакта Хемчик хемниң көвүрүүнүн болгаш ооң чанынга Самбажыктын тураскаалын ажыткан. Ук хемчегге Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) даргазы Каң-оол Даваа, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш, федералдыг инспектор Татьяна Монгуш, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты Өнер Ондар, Сүт-Хөл кожуунунун чагырга даргазы Маны Кызыл, Алдан-Маадыр сумузунун чагырга даргазы Алик Монгуш, Сүт-Хөл чурттуг ырак-чооктан чедип келген чон, алдан-маадырларның салгалдары дээш, өскелер-даа киришкен. «Тыва Республикага 2009-2010 чылдарда орук ажыл-агыйының чаартылгазы» республиканың тускай сорулгалыг программаның дузазы-биле Хемчик хемни кежир көвүрүүнү чаарткан. Ынаар республика бюджетинден 230 млн. рубльди үндүргөн.

Самбажыктын ыдыктыг тураскаалының чанынга чыгып келген салгалдар чылыг сактышкыннарны чугаалап, ада-өгбелерге тураскаал кылдыр мөгейгини кылган. Самбажыктын тураскаалы алдан-маадыр өгбелерниң шуптузунун окур-хевирин хары угда чыгган, ыдыктыг чүүл болуп турар. Ук тураскаалды Тываның ат-сурагылыг скульптору Александр Ойдуң чуруп кылган. Ооң чугаалап турары-биле алырга, тураскаалдың узуну 2 метр 70 см, материалы хүлер болгаш баштай аъттыг кижилер белеткеп кылыр деп турган. Оон Самбажыктын болгаш өске-даа маадырларның чуруктары кайда-даа чок болганда, ооң окур-хевирин чогаалдар, хоочуннарның сактышкыннарын дамчытыр чепсектиг чаңгыс маадырны 3 айның дургузунда кылганы бо. Хемчик хемниң чаартынган көвүрүүн «Самбажыктын көвүрүү» деп эде адааны онзагай болган.

Улаштыр аалчыларны Алдан-Маадыр суурнун чоогунда Борбак-Тей деп черде көдээ ажил-агыйның «Амык» бүдүрүлгезинин эткир уксаалыг мыйыстыг бода малдың фермазының тудуу-биле таныштырган. Ооң ээлери — Ымй-оол

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттын эдилекчизи, кожуунун хереглекчилер кооперациязының хоочуну, Сүт-Хөл кожуунун Төлээлекчилер хуралының депутаты Брат-оол Ховалыг.

рубль. Ээлериң чугаалап турары-биле алырга, келир чазын олар төрүп эгелээр. Эткир уксаалыг малды өстүрүп, ооң ээдин болбаа-зырадыр сорулгалыг ажилды организастан. Чоокку үеде фермага эт цехин ажыдар. Республиканың чону малын соккаш, ээдин цехке дужааптар аргалыг болур. Бугаларның ээдин болбаа-зырадыр, инектерни республика иштинге тарадып садар. Бүдүрүлгедэ иитизин-биле 30 ажыг кижилер ажилдап турар. Кадарчыларның болгаш дузалакчыларның дээш, өске-даа ажилчыларның чурттаар оран-савазын тудуп кылган. Улуг кадарчы Леонид Ондар: «Уксаалыг инектерниң холтаа аажок, бо чайын тайгага чайладырывыска аажок семирер болду» — деп чугаалады. Көдээ ажил-агый сайыды Самойлов Монгуштуң чугаалап турары-биле алырга, «Тыва Республикага уксаалыг малды хөгжүдери» республиканың тускай сорулгалыг программаның дузазы-биле чорудуп турар ажил-агый моон-даа сайзырап, республиканың чурттакчы чонунга канчаар-даа аажок идиг болуру чигзиниг чок.

Ол-ла хүн Алдан-Маадыр сумузунун «Самбажык» аттыг Культура бажыңыга алдан-маадырларның тура халышкынның 130 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Ук хемчегге Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун

1883-1885 чылдарда аңгы демиселинге ынчангы Тываның Даа биле Бээзи кожууннарының арат чону шупту киришкен. Чеже-даа чүс чыл ажа берген болза, хосталга дээш демиселин чораан маадырларның алдар-ады, ырлап чораан ырылары, эчизинге четпээн күзэлдери сагыш-сеткилдерде уттундурбаан. Баштарын кестирип шииттиргеш, арттар кырынга астырган алдан ажыг маадырларның аразында 11 Ондар, 6 Хертек, 7 Монгуш, 15 Ооржак, 3 Донгак, 4 Түлүш, 7 Ховалыг, 9 Сарыглар, 1 Кара-Сал, 3 Куулар, 1 Хомушка 11 аймактарны төлээлеп, дең эвес демиселге улус-чонун уштап-баштап, оларны сорук кирип, хостуг амыдырал дээш тутчуп чорааннар. Оларның күзеп чораан үзел-бодалдары боттанып, төрөөн чер-чурту аңгы күрүне болу бээринге улуг идигни берген ада-өгбелеривистин чырык аттары кажан-даа уттундурбас болуп артар. Алдан-маадырларга алдар болгаш хүндүткел!»

Бо сөстөрүнүн соонда кижинин ындында-ла саргып, хөлзеп олурган сагыш-сеткили улам өөскүп, отче үс кудуптарга кандыг ийик, улам чалбыраашталы берген ышкыш апаар чорду. Ол ышкыш Шолбан-оол Иргит Алдан-Маадыр сумузунун акушер-фельдшер пунктузунга машина дүлгүүрүн тывыскан.

Каң-оол Даваа, Татьяна Монгуш, Өнер Ондар, Хонук-оол Монгуш, Самойлов Монгуш, Сүт-Хөл огу, кадык камгалал сайыды Орлан Донгак, ТР талазы-биле ИХЯ-ның Хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаар талазы-биле полицияның начальнигинин оралакчызы Март-оол Тарначы, Бай-Тайга, Эрзин, Мөңгүн-Тайга дээш, өске-даа кожууннарның чагырга даргалары, өскелер-даа байыр чедирген.

Кандыг-даа хуралдың эң өөрүнчүг кезээ шаңнал-мактал тыпсыры болгай. Бо удаада база ындыг болду. «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Сүт-Хөл кожуунун хереглекчилер кооперациязының хоочуну, кожуунун Төлээлекчилер хуралының депутаты Брат-оол Ховалыгга тывыскан. Ол ышкыш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Алдан-Маадыр суурнун «Самбажык» көдээ Культура бажыңының директору, культура адырынга 40 чыл ажылдаан Алектин Монгушка тывыскан. Сүт-Хөл кожуунун библиотека шугумунун төвүнүн директору Оксана Ондарны Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан. Ол ышкыш күрүне шаңналын Суг-Аксында «Оргадай» аптеказының эргелекчизи, сумунун херээженнер чөвүлелинин кежигүнү Айлаана Ондарга болгаш Россияның Чурукчулар эвилелинин кежигүнү, алдарлыг скульптор Александр Ойдуңка тывыскан. ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) өөрүп четтиришкин бижиктерин Алдан-Маадыр сумузунун чагырга даргазының оралакчысы Раиса Ооржак, Алдан-Маадыр сумузунун алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну Ортун Сарыглар, Алдан-Маадыр сумузунун фельдшер-акушер пунктузунун эргелекчизи Айлаң Ондар, Бора-Тайга сумузунун чагырга даргазы Алексей Ооржак дээш, өскелер-даа алган. ТР-ниң ямаларының, ведомстволарының болгаш орук ажил-агыйының шаңналдарын кожуун, сумунун ышылгарааннарынга тывыскан.

«Алдан-маадырлар» музейинче кирбеске кайын боор дээш концерт

адакталып турда, аңаа албан-биле четтим. Алдан-маадырларның 130 чыл оюнга тускай делгелгени организастан. Оон-моон келген чон аажок сонургап көрүп турлар. Музейинин эргелекчизи Диана Ховалыгның чугаалап турары-биле алырга, алдан-маадырларның тура халышкынын 90 чылындан эгелеп байырлап эгелээн. 1883-85 чылдарда чоннун амыдыраарыга ажылгап чораан эт-херекселдери барык-ла артаан. Моол нояннарының, Тываның дааларының Моол чызаанче бижип турган чагаалары күрүне архивинден артып калган. Ол дээр-ле төөгүдө артан документилер. Тываның чогаалчыларының, чурукчуларының, эртемденнеринин алдан-маадырларның дугайында үндүргөн

чоруун ыяк хайгаарал турары Оргу-Шөлдүн шупту талазында туралган, ажилдап турарлар.

Үе-шактын орайтааны-биле болгаш сооктуң уржуундан алдан-маадырларның чингине салгалдарын сумуларның албан коллективтеринин байырлыг чыскаалы болгаш Улаштыр «Алды баштыг Кара-Да» деп театржыткан көргүзүп эгелээ Аңаа ТР-ниң Чазааның үрер-хөгжөр оркестри (удуртукчузу Сүт-Хөл Тимур Дулуш), Тываның хөгжөм шии театрының артистери оон-лаазын көргүскен. «Кара-Да» казыргызы» деп шииден үнүп алдан-маадырларны көргүзүп, Самбажыктын ролюн Эзир-оол Монгуш ойнап күүсеткен. Ол үениң каа аажок каржы, дерзин кижилер

Сүт-Хөл кожуунун хүндүлүг хоочуну Өлзеймаа Монгуш ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) шаңналын алган.

материалдары, чогаалдары музейде шыгжаттынып чыдар. Маадырларның окур-хевирин сиилбээн чонар-даштан кылыглары онзагай чараш. Чүге-ле ийик, музейден сеткил ханган үнүп келдим. Алдан-маадыр өгбелерниң чонар-дашта окур-хевирин, шаандагы чоннун амыдырал чорааны паш-савазын, алдарлыг хоочуннарның чуруктары дээш, өске-даа үнелиг чүүлдерни көргөш, сеткилим чырый берген ышкыш болду. Үе кызыгы эвес турган болза, кижинин ам-даа топпал, чарашынып, чоргаарланып көрүп туруксаазы келир.

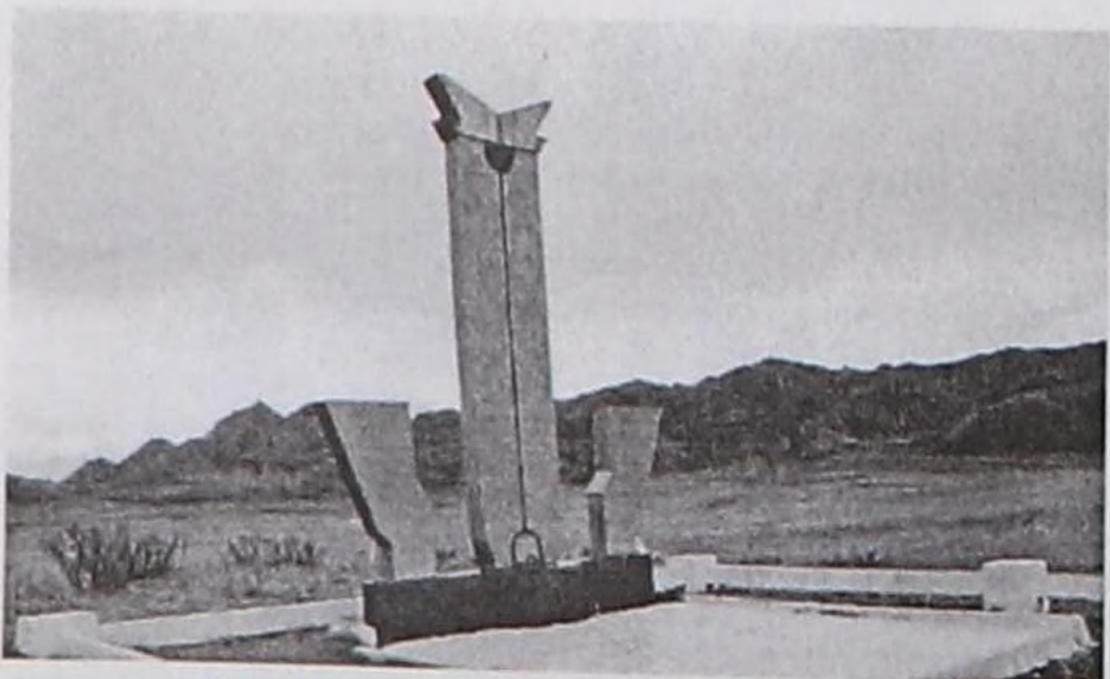
Оргу-Шөлге 16 шак үзүнде чеде бээривиске, дүүште 2 шакта эгелээн хүреш чаа төнүп тур. Владимир Федорович: «Түңнел хүрештен каш кадрны кылып ал четтигиптим» — деп амырал халып келди. «Кара-Дагның хартыгазы» республика чергелиг 18 харга чедир аныяк мөгелер аразында Танды кожуундан Мерген Монгуш шүүлген. Чөөн-Хемчик кожуундан Аржаан Монгуш үжүрлөшкен. Мөгелерге ноутбук, планшет, соталыг телефоннарны шаңнал кылдыр берген.

«Кара-Дагны хаан кылгаш, Оргу-Шөлдү олбук кылыл» деп чогаалдарда бижип турары ышкыш, күчүлүг Кара-Дагке көөрге, сүргенчиг, ол ышкыш эргим кылдыр көстүр чорду. Даглар долгандыр шивээленген Оргу-Шөл ынаар-ла чаптылып чоруй барган. Бо үеде сыын чады эгелей берген болгаш соогу аажок. Ынчалза-даа чон база хөй-ле чыылган. Алгы курткалар, чылыг чоорганнар бөөлденген аныяктар, улуг кижилер аай-дедир шуужуп халчып-ла турар. Аыш-чем саткан сайгарлыкчылар база аажок хөй. Колдуунда кара-мүннү, изиг-ханны улус сонургап, садып чип турар. Шагдаа ажилдакчылары чоннун айыыл чок

бирээзи Сеңгин чаңгыны Тыва улустун артизи Александр Ойдуң күүсеткен. Артистерниң чугаалам безин шаандагы маадырларны чара ояар хевирлиг болгаш Сактырга-ла, Кара-Дагдан маадырлар, шынап-ла, бо-ла харап кээр ышкыш. Артистерниң ойнап турары ол хире сорунзалыг, ол хире күштүг. Кижинин чүдүткүрээ хөлзедип, ишти-хөөнүн аңаа тартыпкан ышкыш аңаа Самбажык, Садыжык суглар Оргу-Шөлде аъттарлыг манчап турары кижинин караанга чыгып чураттунуп келир. Ол кезээ республиканың уран чүүл мастерлеринин болгаш «Анай-Хаак» студиязы аныяк ыраажыларының «Самбажыктын одаанда» концертинин адакталган. Эң-не солун чүүл канчаар-даа аажок чараш салгып чыылганнар көөр аргалыг болгаш 15-20 хире минута үргүмүзү от адышкыны чоннун хөй-ла улам көдүрүп, сагыш-сеткилдерге өгбелерниң тураскаалын үндүрүп бекиткен. Канчанга көрүптеривиске, Кара-Дагны дагаар «130» деп каан сан, кылдыр да бичии отчугаштар чырып берген. Аалчылар ону көрүп чарашынып, магадаанындан чыгыпкан. Ол чараш чоннун Бора-Тайга сумузунун Культура бажыңының ажилдакчылары кылдыр «130» деп санын узуну 10 метр дооразы 5 метр, кыдында чоннун турар гирляндиларның узуну 10 метр. Соокта-чарда дагнын шык бажынче үнүп, чоңга болзун дээш чараш чүүлду ортотта заастаары ындыг амыр эвес дээр билдингир. Ол кезээ кижилер сеткилинден хөлзеп алган.

(Улапчызы)

Алдыпай БАДЫН

Оргу-Шөлде алдан-маадырларның тураскаалы.

Ыдым-оолович, Марьяна Төмүр-ооловна Монгуштар. Тыва Республиканың Чазааның, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем ямызының дуза-деткимчези-биле федералдыг болгаш республиканың бюджетинин акша-хөреңгизинин дузазы-биле ферманы тургускан. Бүдүрүлгедэ амдызында 70 баш инек бар. Оларны Хакасияның «Сонское» фермазындан садып экелген. Бир инектин өртээ 77 муң

байыр чедиришкенин дамчыткан. Ооң шуптузун эвес-даа болза, кол-олун маңаа кириейн:

«Тываның байлак төөгүзүнде онзагай черни ээлеп турар «алдан-маадырлар» деп хүндүткелди-биле адаарывыс мөлчүкчү дарлакчыларга удур аңгы демиселин өөскүдүп үндүргөн эрес-дидим өгбелеривистин тура халышканындан бээр 130 чыл оюн демдегеп турар бис.

АЛДАН-МААДЫРЛАРНЫҢ ТУРА ХАЛЫШКЫНЫНЫҢ 130 ЧЫЛ ОЮНДАН ФОТОРЕПОРТАЖ

Оргу-Шөлге оюн -
Тываның самчы кызы.

Алдан-Маадырның «Самбажык» аттыг Культура одааның сценазы.

Суг-Аксында «Оргадай» аптеказының эргелекчизи
Айлана Ондар база Тыва Республиканың культуразының
алдарлыг ажылдакчызы Алефтина Монгуш.

Алдарлыг скульптор Александр Ойдупка
күрүнө шаңналын тылсып турары.

Алдан-Маадыр сумузуунун ФАП-ка
машинаны берген.

Композитор Кара-Кат Ооржакка (солагай талазындан ийи
дугаарында) «Алдан-Маадыр суурнуң хүндүлүг хамаатызы»
атты тывысқан.

«Самбажык» Культура бажыны.

Тыва Республиканың уран чүүл мастерлеринин
Оргу-Шөлге болган концертинин үезинде.

Кара-Дагның бажынче чарышка бирги
черни алган 11-ги классчы Маадыр Монгуш.

Кара-Дагның бажынче кым мурнал чедер эвес?

Тываның В.Ш.Көк-оол аттыг күрүнениң хөгжүм-шии
театрының артистери Оргу-Шөлде.

Кодээ ажыл-агыйның «Амык» бүдүрүлгезинин
эъткир уксаалыг мыйыстыг бода малдың фермазы.

Оргу-Шөлде «Көдүрер-даш» маргылдаазының үезинде.

Владимир Чадамбаның тырттырган чуруктары.

КҮЧҮТЕН МӨГЕ СОДАГЛАНГАН

Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгуш биле 2013 чылда Наадым хүрежиниң тиилекчизи, Тываның Чаан мөгези Эрес Кара-Салдың маргылдааның түгүн көдүрүп турары.

Алдан-маадырларның тура халышкыны чурттуң иштинин болгаш даштыкы эжелекчилеринге удур хосталгалыг демиселдин көскү илэрээшкени болуп, Тывага национал-хосталгалыг шимчээшкенин эгезин салган. Амгы үеде оларның салгалдары алдарлыг ада-өгбелеринин чер-чуртун ээлеп, оларның тура-сорунун, чүткүл-күзелдеринин уламчылакчылары болуп, чурттал, ажилдал чоруурлар. Кожуунун девискээринде дыка хөй черлерниң аттары 60 маадырларның төөгүзү-биле тудуш холбаалыг, харын-даа маадырларның ат-сывы-биле адат-тынгылаан.

1941 чылга чедир девискээри Хемчик хемниң ол-бо талазынга турган Хорум-Даг сумузу ийи аңгы-ланы бээрге, чаа тывылган сумуга база суурга Алдан-Маадыр деп атты тывысканын билер бис. Ынчангаш амгы Сүт-Хөл кожуунун оран девискээри дагларындан эгелээш, чурт-сумузунга чедир шупту төөгү-лүг, тураскаалдыг черлер болур.

Чүге дээрге олар шупту алдан-маадырларның ат-сураа, баскан изи, хөделиишкени-биле сырый холбаалыг.

Республикага ады-сураа алган мөгелерин уктал келирге, олар дөстүг, чурттуг болур деп чүве херек кырында бадыткатынып турар. Республикавыстың девискээринде ындыг булуңнар хөй. Оларның бирээзинге Сүт-Хөл хамааржыр. Амгы үеде Сүт-Хөлдү мөгелер чурту деп турарывыста база улуг барымдаалар бар.

Тыва бот-догуннаан тускай күрү-не апарганының соонда, ооң 5 чыл болган оюнуң байырлалы 1926 чылда Чадаанага болган. Аңаа Чадаананың Үстүү-Хүрээзинин ламазы, Сүт-Хөл чурттуг Көргү-Сундуй 196 мөгениң хүрежинге шүглүп үнгөн. Ооң чо-гум адын Ховалыг Сундуй дээр. Ол каас-чараш бойдус чурумалдыг Уруга төрүттүнгөн. Ол бүгү назынында Ак-Даш суурга чурттал чораан. Алдарлыг мөге чолдаксымаар дурт-сынныг, тырың эът-ханныг Начын чо-

раанын ооң чаңгыс чер-чурттуглары сактып чугаалаарлар.

1928 чылда Танды-Тываның тос кожууннарының төлээлеринин Наадымы Чадаана хоорайның үстүү талазында Кара-Дыт деп черге болуп эрткен. Аңаа база-ла Сүт-Хөл чурттуг Дарыжык Донгак шүглүп үнгөн. Ол мөге эъткир-ханныг, мочак-мочак шыңганнарлыг, кончуг чараш девир мөге чораан.

Тыва область апарганда, 1951 чылда областың 6-гы Спартакиадазынга Сүт-Хөлдүң аныяк мөгези Айыыжы Ондар Тываның тулган чемпиону деп атка төлөптүг болган. Ол ортумак дурт-сынныг, тырың ма-га-боттуг, далаш чок кылаштыг Начын чораанын ооң төрелдери сактып чоруурлар.

1952 чылда областың 7-ги Спартакиадазының түңнел оюннарында Сүт-Хөлдүң мөгелери-биле ачырдачыр туттур мөгелер ховар болган. Бо удаада Алдан-Маадыр сумузуңуң Жданов аттыг колхозунуң мөгелери Бегзи Сарыглар шүгген, Кавыш-оол Куулар үжүрлөшкен. Бүгү Тываның эң шыырак мөгелеринин аразынга болган хүрешке чаңгыс колхозтун мөгелери шүглүп, үжүрлөшкен деп таварылга тыва хүрештин төөгүзүңге туруп көрбээн.

Сүт-Хөл кожуунуң эң-не алдар-аттыг мөгелеринин бирээзинге Семис-оол Борбак-Хүреңович Сарыглар хамааржыр. Ол Тываның Наадымнарынга 1949, 1950, 1955, 1957, 1958, 1959 чылдарда бүзүрел-дин-биле шүглүп үнгеш, Тываның Наадымнарының 6 дакпыр чемпиону болган. А оон өске республика хем-чээлдиг улуг хүрештерге ук мөгениң ниитизи-биле каш катап шүүлгенин, үжүрлөшкенин санаары безин берге. Республика Наадымнарынга ынча хөй катап шүүлген мөге 1990 чылдарга чедир турбаан. Ону чүгле база-ла авазының алыс чурту Кызыл-Тайга чурттуг, Тываның Күчүтен мөгези Аяс Семис-оолович Монгуш Тываның Наадымнарынга ниитизи-биле 17 катап шүггеш, ашкан.

Ол эрткен 100 чылывыста Тываның Наадымнарынга ниитизи-биле 8 катап шүггеш, XXI вектин баштайгы 10 чылдарының Наадымнарынга 9 катап шүггеш, республика Наадымнарынга ниитизи-биле 17 катап шүүлген. Ам үнүп келген чаа чүс чылывыстың Наадымнарынга ынча катап хөй шүглүр мөгелер ховар-ла боор.

Сүт-Хөлдүң база бир алдар-аттыг мөгелеринин бирээзинге Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар хамааржыр. Ол республика Наадымнарынга ниитизи-биле 5 катап шүглүп үнгөн. Ол бодунуң мурнунче чүгле республика Наадымнарынга 6 катап шүүлген Семис-оол Сарыгларны, 17 катап чемпионнаан Аяс Монгуш оларны эрттиргеш, үшкү черни ээлеп турар.

Амгы үеде Сүт-Хөлдүң мөгелери Чаан атка төлөптүг болган Андрей

Валерьевич Хертек, сөөлгү чылдарда республика Наадымнарынга 3 катап шүгген Чаан мөге Эрес Доржуевич Кара-Сал олар мөге өгбелеринин уламчылакчылары болуп турарлар.

А эрткен дыштаныр хүннерде Тывага 1883 чылдарда национал-хосталгалыг шимчээшкенин 130 чыл оюн демдеглээн республика байыр-лалынга хүреш маргылдаазы база бир кол черни ээлээн. Алдан-Маадырның Оргу-Шөлге болган хүреш маргылдаазыга республиканың эң шыырак дээр 64 шилиндек мөгениң хүрежин Тываның бүгү булуңнарын-дан келген аалчылар улуг сонургал-биле көргөн.

Ол хүрешке алдан-маадырларның тура халышкынының 110, 120 чыл оюнда Оргу-Шөлге болган хүреш маргылдааларының тиилек-чизи, Тываның Күчүтен мөгези Аяс Семис-оолович Монгуш содаглан-гаш, байырлалга келген чоннуң мур-нунга үнүп келирге, чыылган улус аңаа кедергей өөрүп, хей-аът кирип,

режинге Күчүтен мөгези Аяс Монгушка өвүрнүң Торгалыг чуртун аныяк мөге Отчугаш Тежит тавар-берген. Оргу-Шөлдү дескинде тавар-ган муң-муң көрүкчүлөр, мөгелери аарыкчылары кандыг-даа болган алыспайн, Күчүтен мөгениң тиилел-зинге чайлаш чогуң аразында чурт-лажып турганнар. Кара-Сал мөгези-нде аныяк мөге Отчугаш Тежит Монгуштун будунче киргеш, Күчү-ни арыг салган. Көрүкчүлөр шон дүжүп, өзүп оран аныяк мөгени тиилелгезин онза сонургалган (со-сация) медээ кылдыр хүлээп алган.

Дөрт мөге артканда Оргу-Тежит республиканың Чаан мөгези Андрей Хертекке, 2013 чылда Республиканың Наадымнарынга иллекчизи, Чаан мөге Эрес Кара-Сал Тес-хемниң төлээзи 2013 чылда ре-публика Наадымынга үжүрлөшкөн Тываның Арзылаң мөгези Сал Белек Тюлюшке тааварышкан. Салыгда хүрешкен мөгелеринин октаанын судьялар видеокандалар

Аныяк мөгелер хүрежинге Мерген Монгуш шүүлген. Аржаан үжүрлөшкен.

өөрүшкү-маңнайлыг, динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле алдар-лыг мөгезин уткуп, хүлээп алган.

Күчүтен мөгениң соондан Тыва-ның Чаан мөгелери Эрес Кара-Сал, Андрей Хертек, республиканың Ар-зылаң, Начын аттыг мөгелери, хүреш талазы-биле ат чок-даа болза, хөйге билдингир күдер-күдер шыңганнар-лыг начиннарның, хүрешке баштай-гы улуг базымнарын кылып эгелээн, аныяктарның кайызын ол дээр.

Сес мөге арткыже чедир рес-публиканың шыырак мөгелери аш-тырышкын чок, бодунуң онагларын чииги-биле октал алгаш, тиилелгеже бурунгаарлап-ла олурганнар. Артып калган сес шилиндек мөгелерниң хү-

дан катап-катап көрүп тургаш-ратканнар.

Чемпион ат дээр хүрешке мурнунда республика хемчээш-улуг хүрештерге шүглүп, үжүр-жип, 3-4-кү черлерин албайн, аныяк мөге Отчугаш Тежит Шөлге чыгып келген муң-муң магададып, эки хүрешке Кара-Салга октаткаш, үжүрлөш-Шүүлген мөге 350 муң рубль өрт-чаа трактор, үжүрлөшкен мөге камералыг кедергей улуг сода-биле шаңнаткан.

Владимир ЧАДАНА

Авторнун тырттырген руктары.

КУНДУСТУГДА МЭЭН АЧАМ

Истин ачавыс Дамба Сот-
лаевич Соян Каа-Хем ко-
мун Кундустуг сумуунда амы-
н-чурттал турар. Авам Амаа
Соян бистиң аравыста
Авам Дончай-оол Назар Аг-
аевнаның биле Янчаймаа Хан-
аевнаның хөй уругларлыг
лезинге дөрт оолдарының
дан бир дугаар кызы болуп
түнгөн. Авамның соондан үш
уңмалары чырык чер кырынга
ааан.

Ирган-ачам Назар Агбаан-
Дончай-оол колхоз-совхозка
иннап ажилдап, нам кежигүнү
депшээ. Авамның сак-
кынында кырган-ачам: "Да-
рым-дадывырым" — дээш,
берген шериг хөйлеңиниң
нде карманыңче акшазын
ап турган дээр. Кырган-ачам
дар соондан төрттүнгөн кыс
кончуг эрге-чассыг, аажызы
хүндүлээчел, эш-өөрүнүң
ткелин, сонургалын оттуруп
кызы кылдыр өстүрүп каан.
инде авам шаажаң аякты
алырга, азасы чүгле бажын
ыттал каар турган деп авам
олураар чүве. Кырган-ачам
чылда, а кырган-авам 1907
төрттүнгөн. 2006 чылда
стуг суур 100 харын демдег-
эртир турда, кырган-ачам
болза, база-ла 100 харлап
ийик дижи, хөй уруг-дарыы-
ууглары чугаалажып ордуус-
арың оолдары Даваалай,
тей, Чыдыг-оол мурнакчы
каторлар турдулар. Сөөлүн-
ыдыг-оол Назарович ирем
ннап чорду. Ирелерим ду-
а материалдар «Шын», «Ту-
а правда» солуннарга удаа-
нүп турду. Угбам, авамның
ы Александра Назаровна

Мондурге «Енисей» совхозтун
кадрлар салбырынга үр чылдарда
эки диртип ажилдааш, ам хүндүлүг
дыштанылгада, уйнуктарын өстүр-
жүп олурар. Ол совхозту дирек-
торлап чораан Борис Алексеевич
Морозов база үр чылдарда көдээ
Совет даргалап чораан Владимир
Ильич Щербак олар: «Бир эвес
ол тракторну Дончай-оол алыш-
кылар (Даваа, Чыдыг-оол) септеп
шыдаваан болза, кым-даа шыда-
вас» — деп үнелеп, чугаалап тур-
ганын угбам сактып олурар чүве
ийин. Билдингир механизаторла-
рының аразынга мээң өгбелерим,
авамның кады төрзөн акылары
база честем Токпай-оол Конзаевич
Салчак, ачамның кара чаңгыс кыс
дунмазы Шинчилмаа Сотлаевна-
ның өөнүң ээзи, ачамның күдээзи,
честем ажилдап, «Күш-ажылдың
Кызыл Тук», «Коммунистг күш-
ажылдың шалыпчызы», «Социалис-
тиг чарыштарның тиелекчизи» деп
хөй санныг хөрек демдектер,
хүндүлел бижиктер-биле шаңнадып
чорду ийин.

Бир сактып арткан сак-
тышыктым мындыг. Чес-
тем Москва хоорай чораш, меңээ
дыка чараш кызыл өңнүг, кылын,
кышкы костюм эккеп берген. Мээң
сагыжымга ол болуушкун чурттал-
гам иштинде артып калган. Угбам,
честем меңээ аажок ынак. Ам ка-
йызы-даа чок болган, ынчалза-даа
честем «Каа-Хем районнуң билдин-
гир кижилери» деп белеткеп ту-
рарым библиографтыг айтыкчыже
кирер.

Ол-ла механизаторлар аразын-
че Салчак алышкылар кирерлер.
Мекей, Сүрүң-оол, Чад-оол, Хавы-
жай, Василий Каваевичилер. Беш
Салчак алышкылар база-ла ботта-
рының чырык адын, ачы-хавыязын

«Енисей» совхозтун төөгүзүңге
арттырганнар. Авам-ачам-биле ко-
жа-хелбээ, эпиг-найыралдыг ажил-
дап чордулар. Бо-ла кыштагга дал-
бый сөөртүп алган, кылын харлыг
хөй одарларын далбыйлап берип,
ажылдап турарлар ийик.

Ол-ла механизаторлар ара-
зында ачамның эжин Домбаа
Бөлзекти сактыр-дыр мен. Беш
хире харлыг мен, та Лапчаа честем,
та Чыдыг ирем, меңээ, бичин аажок
ааспырак чүвеге, «Бөлзекпенни
бөрү чипкен, борбак кара халчыы
чыткан» деп өөредип каарга, бир-
ле хүн ол акый «Беларусь» трак-
торга кыштагга чүк эккеп, шайлап
олурда, мен демги ол чугаамны
«чык» кылдыр чугаалап-ла дүжүр-
ген мен. Авам девидеп, халып кел-
геш, мени хай деп шаг бооп турга-
ны бичин шаамның «аарышкылыы»
аажок сактышыктым-дыр. Ол
тракторист акый ачам-биле Кундус-
туг суурнуң дыка хөй кур черин
бир дугаар аңдарып, партия-чазак-
тың айтышыктын күүседип чо-
рааннарның бирээзи-ле болгай.

Честем Лапчаа Иван-
ович Мөндүрге — Кун-
дустуг суурнуң, «Енисей»
совхозтун хоочун, мурнакчы чо-
лаачыларның одуруунга чоруп, от-
көс дег эрес-кежээ, кызымаккай,
тутканын салбас, хөглүг-баштак
кижи. Машиназының рулюнун ар-
тынга олуруп алгаш, ырлап каап
халдып ораар честем — ам 73 хар
ажа берген, хүндүткелдиг дышта-
нылгада, суурнуң үлегерлиг өг-бү-
лезиниң ээзи. Угбам Александра
Назаровнаны Кундустуг суурнуң
«Айлаң-кужу» деп анаа эвес чаң-
гыс чер-чурттууглары адап чоруур.
Угбам — чараш, чинге үнү-биле
тыва, орус улустун ырыларын
янзы-бүрү концерттерге, фести-

вальдарга, мөөрейлерге ырлап,
лауреаттап, дипломантылап келген
кижи. Уруглары база шупту ырла-
жыр улус болгай. Угбам-честемниң
уруу Айдына Лапчаевна Осур-
чан — ол суурнуң уруглар садының
эргелекчизи. Чылдың болур район
иштинге «Кышка белеткел» деп
мөөрейге каш удаа тиелекчилеп
келген. Ол уруглар садының иш-
ти-дашты дыка-ла чараш. Айыраң-
каас чечектериниң чараш деп чүве-
зин! Уруг-дарыг кижизидилгезинге
эки-ле салдарлыг сад.

Авамның база бир кады
Төрзөн акызы Көгөштей На-
зарович Дончай-оол — «Күш-ажыл-
дың Кызыл Тук» орденниң, хөй
шаңнал-макталдарның эдилекчизи,
Колту-Аксы суурда чурттал турар.
Ол — сес ажы-төлдүг. Авамның ол
акызы аарааш, 37 харлыында чок
болган, а ченгези акызының соон-
да чүс дугаар хонунда шыдашпайн
барган деп авам сугнуң чугаазын
дыңнаан мен. Сес өскүс арткан
уругларының ийи бичилерин (Лю-
баша биле Геназын) дунмалары
Алевтина база Александра Наза-
ровалар азырап өстүрүп кааннар.
Артканнары кырган-авазының өске
дунмаларының бажыңнарынга өзүп
келдилер.

Бо Назар Дончай-оол база Ян-
чаймааның уругларындан бир улуг
эмчи, бир улуг башкы, артканнары
көдээ ажил-агының ажилдакчы-
лары үнгөн. Хеймер уруу Надежда
Назаровна Дамбаа «Енисей» сов-
хозтун мурнакчы саанчызы чорду.
Көдээ ажил-агынының тергини,
«Күш-ажылдың хоочуну» медаль-
дың, хүндүлел бижиктерниң эди-
лекчизи. Үш оолдарлыг, чаңгыс
кыстыг. Честем Арагачи Дажиевич
Дамбаа уругларының аразында
дуза кадып, хүндүлүг дыштаныл-

гада ораар. Угбамның «адының
бажы хоя» берген.

Ачам аныяанда Каа-Хем ра-
йоннуң хереглекчилер ниитиле-
линге транспорт килдизинге ырак-
кы, кыдыкы суурларже шанактыг
аъттарлыг аш-чем база өске-даа
барааннары чедирип ажилдап
чораан. Кончуг кадыр кашпал-
дарның кыры, адаа-биле-даа хем
дош оруу-биле Үжепче, Сизимче,
Кунгуртугже шанактыг ады-биле
чедип турган. Каш чыл болганда
олар «Октябрьның 14 чылы» кол-
хозтун 500 баш нарын дүктүг ук-
саалыг хойларын хүлээп алганнар.
Тыва хойларга бодаарга, ажаалда-
зы нарын, хураганын онча-менди
өстүрүп алыры амыр эвес, ынчал-
за-даа авам-ачам 100 баш хойдан
80 чедир хураганын ап чорааннар.
Ол дээрге ол уксааның эки көргү-
зүү-дүр. А күрүңе дүк дугаар та-
лазы-биле ачам районга 1-ги черге
чоруп турду. Оң рекорду — бир
хойдан 2,6 килограмм. Малчыннар
байыры Наадым келирге, совхоз
баштаар чериниң даргалары авам-
ачамны машиналыг алгаш баар.

Миннип кээримге-ле, авам-
ачам суглар малчыннап ту-
рар чүве, ол олчаан мен Кундустуг
суурну арай өскөлээр, мээң өскөн
черим авам сугнуң кыштаа Чоду-
раалыг Казанак база Каа-Хемниң
эринде Ыргак-Кадай, Боом даг-
ларының адаанда, чоон-чоон те-
ректерлиг, хаак, чодурааларлыг,
долааналарлыг чайлаамны өскөн-
төрзөн черим кылдыр санап чоруур
мен. Чайлаамны бо-ла сактып, чок-
тай бээр мен.

(Уланчылыг).

Людмила СОЯН.

Каа-Хем кожуун.

«Нация крозу» — магадап ханмас өөрүшкү

Р-ниң Чазаның Даргазының бирги ораалкчызы
алов тиелекчиге медальды тыпсып тур.

«Нацияның крозу» — Россияның девискээринде эн
й кижикчилерлиг спортчу улуг хемчег. Россияның
маатыларынга «Нацияның крозу» спорт болгаш күш-
лтурага хандыкшылды, кадык-чаагай амыдыралды
ртаалдап турар.

ортка болгаш күш-культурага хандыкшылдыглардан
а, профессионал спортчулар, олимпий оюннарының
оннары, спорттун хоочуннары бо кросска кижиринге
Бо улуг спортчу хемчегге политиктер, күрүне ажилдак-
чы, яамаларның болгаш албан черлериниң удуртукчулары
киржип турар.

игы үеде чадаг чарыш кончуг нептереңгей. Чадаг чарыш
ар кижилерге «Нацияның крозу» — магадап ханмас
кү-дүр. Бо чарышка тиелээри албан эвес, ынчангаш
ка кым-даа кижип болур. Маңнаары дээрге — кадыын
тырып алырының эң ажыктыг аргазы-дыр. Бо чылын
ияның 80 девискээри аңаа кижиринге беленин иле-
нер. Сентябрь 22-де миллион-миллион кижилер чадаг
ш оруунче үнгенер.

истиң республикада нацияның крозу чылдың-на сайзырал
и. Сентябрь 15-те Ак-Довурак болгаш Кызыл-Мажалыкка
ның крозун эрттирген. Аңаа 500 ажыг улуг-бичин кижип

лер киришкен. Би-Хем кожуунда Хадың суурнуң чурттакчы-
ларының чадаг чарышты чылдың-на эрттирери чаңылчаан.
Спортка хандыкшылдыгларның саны чылдан чылче немежип
турары өөрүнчүг.

Чадаг чарыштың бүгү-российжи хүнү «Нацияның крозу»
— 2013» Кызыл хоорайга сентябрь 22-де эрткен. Найыс-
лалга эрткен чадаг чарышка 2269 улуг-бичин кижикчилер
маңнашкан. Бо спортчу хемчегниң кижикчилери: сайыттар,
депутаттар, спорттун хоочуннары, профессионал спортчулар,
студентилер, школачылар, ажилчын коллективтер, шагдаа
ажылдакчылары болгаш хоочуннар идепкейлиин көргүскөн-
нер. Ылаңгыя херээжен спортчуларга Салбак Чылбак (Сүт-

Хөл), Надежда Дүлзүкей бол-
гаш Надежда Күжүгет кайызы-
даа Кызыл хоорайдан база эр
спортчуларга Евгений Илюхин
(Кызыл), Владимир Оюн (Таңды)
болгаш Саян Монгуш (Кызыл)
төлептиин көргүскөннер.

Чадаг чарышка эң баштайгы
халчыл келген спортчуларга хүндүлүг бижиктерни болгаш
белектерни тывыскан.

Кызылчылар «Нацияның крозу-2013-ке» идепкейлиг ки-
ришкеннер.

Бистиң корр.

«Нацияның крозу-2013»-тун кижикчилери. Владимир САВИНХТЫҢ тырттырган чуруктары.

«ДОТ ХАРЫЛЗАА»

2013 чылдың октябрь 3-те 10 шактан 12 шакка чедир Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының ажилдакчылары биле номчукчуларның аразына «дорт харылзаа» шугумун «Шын» солунун журналистери эрттирерин дыңнатты. Аңаа пенсия хандырылганының, Ие капиталының айтырылганы база албан пенсия камгаладылганынче дадывырлар талазы-биле тайылбыры специалистер бээр.

«Дорт харылзааның» киржикчилери: РПФ-

тин Тыва Республика салбырының даргазы Баяна Алексеевна Тугур-оол, пенсия тыпсырын, санаарын, төлээрин органиастаар килдистин начальниги Урана Кавакаевна Монгуш, социал төлөгелер килдизинде специалист Саяна Эрес-ооловна Бараан.

Сонуургаан айтырылганың харыларны редакцияның 2-01-35, 8-923-383-78-88 дугаарлыг телефоннарынче долгааш, билип ап болур силер.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки **Содунам Валентины Хунай-ооловны** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства с общей площадью 25000,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, 9119 метрах юго-западнее от с. Тээли, в местечке Адыр-Баштыг-Тей.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Куулар Бориса Мокур-ооловича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов для сельскохозяйственного использования с общей площадью 89768,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Шуй, в местечке Базырак-Адаа.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу:

Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Кужутет Азиза Сарыг-ооловича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства с общей площадью 1232,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с.Тээли, ул.Уруле-Кандан, д. 18а.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и земельных отношений администрации **ОНДАР А.М.**

тел: 8-906-997-3030

Ге профи

- Межевание и схемы расположения земельного участка
- Проекты жилых домов
- Топографические съемки земельных участков
- Градостроительный план земельного участка (ГПЗУ)
- Разбивка геодезических точек на местности (вынос натур)
- Генеральные планы поселений

г.Кызыл, ул.Дружба, д.74 "а", этаж 2 офис 3
с 9.00 до 18.00

Чарлал

ВАЗ-2104 машинаны садып тур мен, 115 муң акшага. 2007 чылдың, кара өңүг, сигнализация бар, литье дугуйларны белекке бээр мен.

Тел: 8-923-385-99-19.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажыц. Бажыц ажыглалга дужааттынган.

«Ажаалга баккызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үеңиң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажыц 13, 4 каът тууйбу бажыц	3	97,80	11,50	2

Ол бажындан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-40-77, культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажил-агыг килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи— 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлетпур килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7352. Чагыг 111. Номерни парлааже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Расч. счет № 4060381090004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодаалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылар.

РАСПРОДАЖА

с 27 по 28 сентября 2013 г.

с утра до ночи

585
8 800-5555-585
www.gold585.ru

г. Кызыл, ул. Тувинских Добровольцев 26.

Чонум бүгүдеге четтирдим

Эрниц эрзи, эзирниц кашпагайы — арат-чонум силерниң чыгыр, а адазы мээң сеткилимниң чула оду чораан оглум Болжактын «адының бажы элекке хоя дужуп», ууттунмас улуг каварыштывыс. Ол ажыг-шүжүүвүстү үлежи, бистерге моральга ш материалдыг дузаны каткан бүгү-ле чонувуска, ылаңгыя Россияның «Метро» компаниязының удуртулгазынга, Тыва Республиканың Чазанга база Аныктар болгаш спорт яамызынга, Тываның төлээ чериниң ажилдакчыларынга, ТКУ-нун удурту болгаш башкыларынга, Красноярск хоорайда Астафьев аттыг ситеттин болгаш Кызылдың № 9 школа-гимназияның башкы Чогаалчылар эвилелинге, спорттун хоочуннарынга болгаш тренерлерге, Тываның сурагыг лама, хам чаянныгыларынга, оглум-көрү болгаш ал-бодумнун эш-өөрлеримге, дөргүл-төрелдеривиске, кырымга ажы-төлүнүң болгаш бодумнун өг-бүлө мурнундан курган мөгөйип, четтиргеним илередип ор мен. Ам канчаар, бойдушта болч эвес... «Кымга-даа, кажан-даа ындыг аар-берге үүле онаашпас-на нам» — деп чалбарып, йөрээл, силер бүгүдеге дараазында одурт бараалгадып олур мен, чоорган болган чонум-өөрүм.

Ады эртер, боду шүглүр —
«Азаның бичези» дижири,
Адааргаарым, магадаарым
Алды аалда кончуг оол бар.
Чүгүрүгүн мунуптарга
Чүгүлү куш-даа ында калыр.
Каттыргаштың хая көөрге,
Кара баарым халаш-ла дээр.
Бержип турда канчаар силер!
Мен-даа, кым-даа аңаа четпес.
Алды уран аргазынга
Арзылаң-даа атпаш-ла дээр.
Чангыс кыска ынакшаан боор.
Чаным арай ындыг эвес.
Бүзүрелдиг шак ол оолду
Бүгү кыстар сонугаар де!

Авазының оглу мен дег
Арыг-силиг, топтуг эвес.
Арны-бажы шыйбак, көк боор.
Арат-чону демей алгаар.
Шыдавазым ажил-ишти
Шыдаар мен дээш сегирип аар.
Шыдыраалааш, бөмбүктээш-
Чылча шалкан, шылгараан боор.
Ады эртер, боду шүглүр —
Арат чонун алдаржыдар
Алды аалдың шак ол оглу
Араңарда ор шээй. Дуу ол!

Кажан кезээде силер
даянып, ачы-дузаңар кыг
чорту

Сергей ООРЖАН

1980-1990 чылдарда Улуг-Хем (амгы Чаа-Хөл) кожуунунун «Халал» совхозунга үр чылдарда экономистеп, директорлап база Чаа-Хөл көдээ Совединин даргазынга ажилдап чораан

Кызыл-оол Кыргысевич ДУРБУЛЕКТИҢ

хенертен мөчээни-биле оон өг-бүлезинге, чоок кижилеринге халкажыдылды Чаа-Хөл кожуун чагыргазы илередип тур.